

MICHAŁ BIAŁKOWSKI, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ORCID: 0000-0001-5215-1271
bialkowski@umk.pl

**Rec.: KS. PAWEŁ KUMMER, KAROL WOJTYŁA
WOBEC REFORMY LITURGICZNEJ
W ARCHIDIECEZJI KRAKOWSKIEJ**

Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2022, ss. 390

Życie i posługa Karola Wojtyły – Jana Pawła II już posiada swoją ogromną historiografię. Mogłoby się wydawać, że wszystkie zagadnienia badawcze dotyczące tej Osoby zostały wyczerpane i zamknięte. Jest to jednak twierdzenie błędne. Nie wszystkie okresy z Jego życia zostały z należytą pieczołowitością opisane. Największe dysproporcje dotyczącą okresu posługi Karola Wojtyły, jako biskupa pomocniczego, wikariusza kapitulnego i metropolity krakowskiego (1958-1978) oraz czasów pontyfikatu (1978-2005)¹. Oczywistym jest, że na korzyść okresu papieskiego przemawia jego międzynarodowe znaczenie, w szczególności zaś wkład Jana Pawła II w przemiany globalne, których był inicjatorem, współtwórcą i aktywnym uczestnikiem. Zatem konieczne wydaje się uzupełnienie naszej wiedzy by uzyskać pełen obraz drogi, jaką Karol Wojtyła przebył aż do historycznego dnia 16 października 1978 r., gdy został wybrany na Tron Apostołów.

Dlatego pojawienie się na rynku wydawniczym książki ks. Pawła Kummera *Karol Wojtyła wobec reformy liturgicznej w archidiecezji krakowskiej*, należy przyjąć z zadowoleniem, doceniając wybór new-

¹ Dla okresu posługi biskupiej i arcybiskupiej luki te próbują wypełnić prace: ks. J. M. D y - d u c h, *Kardynał Karol Wojtyła w służbie Konferencji Episkopatu Polski*, Kraków 2007; M. B i a ł k o w s k i, *Udział Karola Wojtyły w pracach Konferencji Episkopatu Polski i jej komisji specjalistycznych (1958-1978)*, „Studia Salvatoriana Polonica”, t. 12, 2018, s. 275-321; idem, *Działalność Karola Wojtyły na forum Konferencji Episkopatu Polski i jej komisji (1958-1978)*, „Przegląd Zachodni” 3:2018, s. 197-232; ks. J. U r b a n, *Św. Jan Paweł II jako biskup krakowski. Wybrane zagadnienia*, Kraków 2020; M. B i a ł k o w s k i, *Udział Karola Wojtyły w pracach Konferencji Episkopatu Polski i jej komisji specjalistycznych (1958-1978)*, [w:] *Prymas i Papież. Studia poświęcone prymasowi Stefanowi Wyszyńskiemu i papieżowi Janowi Pawłowi II*, red. M. B i a ł k o w s k i, dk. W. R o z y n k o w s k i, Toruń 2021, s. 133-174.

ralgicznego tematu. Pracę sytuować należy na pograniczu biografistyki i historii Kościoła lokalnego (w tym przypadku archidiecezji krakowskiej), ujętych w konkretnej, liturgicznej perspektywie. Niezwykle cenne jest – w kontekście analizowanego problemu – powiązanie kilku wzajemnie oddziałujących i zachodzących na siebie płaszczyzn: Kościoła powszechnego, Kościoła w Polsce i Kościoła krakowskiego. Wyraźne odniesienie do tych trzech rzeczywistości Kościoła – od globalnej do lokalnej zawierają trafnie sformułowane we Wstępie podstawowe pytania badawcze (s. 17). Warto podkreślić, że praca ma charakter właściwie pionierski. Do tej pory powstało tylko kilka monografii podejmujących problematykę wprowadzania reformy liturgicznej w poszczególnych Kościołach lokalnych (diecezja tarnowska², diecezja siedlecka³, archidiecezja warszawska⁴, diecezja warmińska⁵, archidiecezja wrocławska⁶). W grupie tej brakowało jednak archidiecezji krakowskiej, będącej od wieków punktem odniesienia dla innych Kościołów lokalnych oraz posiadającej wyjątkowe znaczenie religijne w ponad tysiącletniej historii chrześcijaństwa na ziemiach polskich⁷.

Recenzowana książka liczy łącznie 390 strony. Zawiera: spis treści (s. 7-10), wykaz skrótów (s. 11-12), wstęp (13-20), sześć, obszernych rozdziałów (s. 21-328), zakończenie (s. 329-336), bibliografię (s. 337-371), streszczenie (s. 373), summary (s. 375-376), spis fotografii (s. 377-380), indeks osobowy (s. 381-390). Publikacja ma logiczną, przemyślaną strukturę porządkującą problematykę rozprawy, począwszy od omówienia ruchu odnowy liturgicznej w Kościele w I połowie XX w., przedstawienia zaangażowania liturgicznego Karola Wojtyły w życiu archidiecezji krakowskiej do 1963 r., stosunku arcybiskupa krakowskiego do Konstytucji o liturgii i jej wdrażania w Kościele powszechnym i w Polsce, troski o budowę struktur diecezjalnych dla realizacji

² Z. S a d k o, *Percepcja soborowej odnowy liturgicznej w diecezji tarnowskiej za pastrozowania księdza arcybiskupa Jerzego Ablewicza (1962-1990)*, Tarnów 1997.

³ K. M a t w i e j u k, *Recepcja odnowy liturgicznej Soboru Watykańskiego II w diecezji siedleckiej*, Siedlce 1999.

⁴ G. B e r e c z y ń s k i, *Reforma liturgiczna Soboru Watykańskiego II w archidiecezji warszawskiej 1963-1992*, Warszawa 2000.

⁵ Z. O g ó r e k, *Recepcja odnowy liturgicznej Soboru Watykańskiego II w diecezji warmińskiej*, Olsztyn 2006.

⁶ T. B i s z k o, *Recepcja odnowy liturgicznej Soboru Watykańskiego II w archidiecezji wrocławskiej do 1992 roku*, Wrocław 2009.

⁷ Zob. *Kościół krakowski w tysiącleciu*, Kraków 2000.

reformy liturgicznej, protektoratu nad odnową liturgiczną w archidiecezji krakowskiej oraz miejsca reformy w Duszpasterskim Synodzie Archidiecezji Krakowskiej i I Synodzie Metropolii Krakowskiej.

We wstępie Autor prawidłowo sformułował cel swojej pracy jako: [...] „ukazanie roli Karola Wojtyły: księdza, biskupa pomocniczego i metropolity krakowskiego w kontekście odnowy liturgicznej zapoczątkowanej pod koniec XIX w. przez działalność ruchu liturgicznego, potwierdzonej powagą Soboru Watykańskiego II i wprowadzanej pod jego protektoratem w archidiecezji krakowskiej” (s. 17).

W rozdziale I zatytułowanym *Ruch odnowy liturgicznej w Kościele rzymsko-katolickim w I połowie XX wieku* (s. 21-66) ks. Kummer omówił genezę ruchu liturgicznego, wskazując na znaczenie opactwa w Solemnnes, jako jego pierwszego ośrodka w połowie XIX wieku. Następnie przedstawił klasyczny ruch liturgiczny i jego najważniejsze centra w Belgii, Niemczech i Austrii. Kolejna część rozdziału dotyczy promocji ruchu liturgicznego, która została ukazana w nauczaniu papieży (od Piusa X do Piusa XII) oraz organizacji międzynarodowych kongresów liturgicznych. Rozdział I zamyka historia ruchu liturgicznego na ziemiach polskich. Poznajemy jego pierwszych krzewicieli, działalność ks. Jana Korzonkiewicza i ks. Michała Kordela (przedstawicieli wiodącego środowiska krakowskiego), znaczenie opactwa benedyktyńskiego w Tyńcu oraz aktywność innych ośrodków liturgicznych (Płocka, Lublina, podwarszawskich Lasek, Lwowa, Poznania, Gniezna, Pępłina i Wilna). Ta część pracy ma charakter porządkujący i wyjaśniający. Niewątpliwie dla Czytelnika nie obeznanego z dziejami liturgii bądź obciążonego pozycjami wydawanymi przez środowiska tradycjonalistyczne, dodajmy najczęściej pozbawionymi wartości merytorycznych, jest bardzo cennym wprowadzeniem.

Rozdział II *Karol Wojtyła w życiu liturgicznym archidiecezji krakowskiej do 1963 r.* (s. 67-126), poświęcony jest obecności liturgii w życiu Karola Wojtyły do chwili ogłoszenia przez papieża Pawła VI Konstytucji o liturgii oraz nominacji wikariusza kapitulnego na stolicę arcybiskupią w Krakowie (odpowiednio 4 i 30 XII 1963 r.). Omówione zostało znaczenie liturgii w czasach katechezy szkolnej, w okresie formacji kapłańskiej, podczas święceń kapłańskich i prymicji. Kolejny podrozdział dotyczy troski ks. Wojtyły o życie liturgiczne w okresie studiów rzymskich, w trakcie jego posługi jako wikariusz w parafii Najświętszej Maryi Panny w Niegowici oraz parafii św. Floriana w Krakowie. Ciekawe wątki przedstawiają podrozdziały poświęcone „Memoriałowi Tynie-

kiemu” z 1951 r. oraz aktywności naukowo-publicystycznej; celebracjom dla duszpasterstwa akademickiego; nominacji i konsekracji biskupiej (przygotowania do sakry, obrzęd i wyjaśnianie sakry). Ostatni podrozdział zawiera przegląd celebracji bpa Karola Wojtyły przed reformą liturgiczną: prymicje biskupie, obrzędy liturgiczne sprawowane w katedrze wawelskiej, w Nowej Hucie, troskę o liturgię podczas wizytacji kanonicznych w latach 1959-1963, posługę sakramentalną dla „środowiska”, udzielanie sakramentu święceń oraz inne obowiązki biskupie.

Bardzo rozbudowany rozdział III *Abp Karol Wojtyła wobec soborowej Konstytucji o liturgii i jej realizacji w Kościele powszechnym i w Polsce* (s. 127-190), dotyka szeroko ujętych kwestii obrad Soboru Watykańskiego II i jego recepcji. Książk Kummer przedstawił te zagadnienia przekonywująco i wyczerpująco. Wprowadził zarazem Czytelnika w kontekst Kościoła powszechnego i Kościoła w Polsce. Udziałowi arcybiskupa Karola Wojtyły w Soborze Watykańskim II oraz promocji jego postanowień przez metropolitę krakowskiego poświęcony jest pierwszy podrozdział. Autor poruszył w nim kwestie przygotowania hierarchy do Soboru, udziału w obradach, wystąpień na temat liturgii oraz wprowadzania odnowy soborowej. W podrozdziale dotyczącym powstania i przyjęcia Konstytucji o liturgii szczegółowo opisał przygotowanie projektu Konstytucji o liturgii, zmiany w liturgii zaproponowane przez Kościół krakowski, soborową debatę nad Konstytucją o liturgii oraz wprowadzenie założeń reformy liturgicznej po Soborze Watykańskim II. Kolejny podrozdział poświęcony został recepcji Konstytucji o liturgii w Kościele w Polsce. Autor słusznie zauważył, że przełomowe znacznie miał przekład dokumentów Stolicy Apostolskiej na język polski. Dalej omówił stanowisko Episkopatu Polski odnośnie reformy liturgicznej, zwracając uwagę, że: „Kardynał Wyszyński oceniał, że odnowa liturgii jest zadaniem trudnym, skomplikowanym i nade wszystko mającym charakter duszpastersko-wychowawczy. Uznał, że najważniejszym kierunkiem prowadzonej odnowy będzie wprowadzenie wiernych w świadome i czynne przeżywanie liturgii. Twierdził, że chociaż był to wielki wysiłek – tak dla kapłanów, jak i dla wiernych, to jednak spokojnie i cierpliwie stale musiał być podejmowany” (s. 169).

Następnie ks. Kummer zaprezentował dokumenty liturgiczne Episkopatu. Szczegółowo omówił cztery listy pasterskie Episkopatu („List do duchowieństwa w związku z wejściem w życie Konstytucji soborowej o liturgii świętej” z 2 IV 1964 r.; „List pasterski biskupów polskich z okazji wejścia w życie Konstytucji soborowej o liturgii

świętej” z 2 IV 1964 r.; „List biskupów polskich do wiernych na wejście w życie instrukcji o wykonaniu Konstytucji o liturgii świętej na dzień 7 III 1965 r.”; „List do duchowieństwa o wejściu w życie instrukcji w sprawie należytego wykonywania Konstytucji o liturgii świętej” z 27 I 1965 r.), ściśle związane z recepcją Konstytucji o liturgii. Pozostałe listy, instrukcje i zarządzenia przywołane zostały poprzez odniesienia do źródła ich publikacji (s. 178-179). Ostatnie dwa zagadnienia poruszane w tym podrozdziale to wprowadzenie języka polskiego do liturgii i nowe księgi liturgiczne. Rozdział kończy opis działalności kard. Karola Wojtyły w Kongregacji Kultu Bożego i Sakramentów. Podkreślić należy, iż został on przygotowany prawie wyłącznie na podstawie materiału archiwalnego pochodzącego z Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie.

Troska abp. Karola Wojtyły o budowę struktur diecezjalnych dla realizacji reformy liturgicznej to tytuł rozdziału IV (s. 191-230). Słusznie zatem naturalnym wprowadzeniem do tej tematyki stały się rozważania teoretyczne zawarte w pracy kard. Karola Wojtyły, *U podstaw odnowy. Studium o realizacji Vaticanum II*, Kraków 1972. Jest to źródło oryginalnych idei soborowych arcybiskupa krakowskiego, również w zakresie odnowy liturgicznej. Natomiast dalsze, trzy kolejne podrozdziały poświęcone są ściśle instytucjom diecezjalnym, powołanym przez metropolitę krakowskiego dla pełnej realizacji recepcji nauczania XXI Soboru Powszechnego o liturgii. Autor omówił genezę, powstanie, działalność oraz przeobrażenia formalne i instytucjonalne utworzonego we wrześniu 1968 r. Instytutu Liturgicznego. Zaprezentowana została – w ramach Instytutu – działalność sekcji praktycznej i teoretycznej oraz muzyki liturgicznej. Drugą omówioną instytucją jest Komisja Liturgiczna Archidiecezji Krakowskiej. Nakreślono okoliczności jej powołania, a w dalszej części przybliżono statut oraz aktywność na rzecz odnowy liturgicznej. Trzecią instytucją diecezjalną, powołaną przez kard. Wojtyłę, była Komisja ds. Muzyki Kościelnej/Komisja Muzyki Sakralnej. Analogicznie, jak w przypadku Komisji Liturgicznej, skupiono się na samym akcie utworzenia komisji i jej statucie.

Protektorat kard. Karola Wojtyły nad odnową liturgiczną był swoistym ewenementem w skali Polski. Wyrażał się zarówno w codziennych działaniach, wynikających z kalendarza czynnościach hierarchy (sprawowanie liturgii i udzielanie sakramentów), jak i szczególnej troski o wzrost duchowy i rozwój liturgicznej służby ołtarza (posługa ministrantów i lektorów). Dlatego dobrze stało się, że treści te znalazły swoje odrębne

miejsce na kartach rozdziału V (s. 231-275). Dodatkowo, z dużym rozmachem, zaprezentowano w nim kontakty metropolity krakowskiego z Ruchem Światło-Życie, w tym ks. Franciszkiem Blachnickim, jego charyzmatycznym założycielem i ojcem duchowym. Warto podkreślić, że ten wymiar zaangażowania na rzecz promocji liturgii posoborowej oraz eklezjologii Soboru Watykańskiego II Autor przedstawił wykorzystując bogaty materiał źródłowy. Jednak i tu możliwe są pewne dopowiedzenia i uzupełnienia. Protektorat nad Ruchem Światło-Życie miał bowiem zasięg wykraczający poza granice archidiecezji krakowskiej. Dobrze byłoby przypomnieć koncyliacyjną postawę hierarchy wobec napięć, które powstały pomiędzy ordynariuszem tarnowskim bpem Jerzym Ablewiczem, a założycielem Ruchu ks. Blachnickim.

Ostatni rozdział VI (s. 277-328) odnosi się do wielkiego dzieła zainicjowanego przez kard. Karola Wojtyły, jakim były Duszpasterski Synod Archidiecezji Krakowskiej (1972-1979) oraz I Synod Metropolii Krakowskiej (1975-1983). Kluczem do zrozumienia tych – modelowych dla Kościoła w Polsce – synodów była reforma liturgiczna. Autor omówił najpierw etap przygotowań i inauguracji, działalność ciał kolegialnych (Synodalnej Komisji ds. Kultu Bożego dla Duszpasterskiego Synodu Archidiecezji Krakowskiej i Zespołu Konsultacyjnego „Liturgia” dla I Synodu Metropolii Krakowskiej), a następnie zaprezentował przyjęte dokumenty końcowe. Zasadnicze treści oparte zostały na źródłach drukowanych i opracowaniach.

Całość, niezwykle wartościowego opracowania ks. Kummera, znajduje swoje podsumowanie w zakończeniu (s. 329-336). Szczególnie aktualne, trafne i ważne – w kontekście krytycznych wypowiedzi na temat Motu proprio „Traditionis custodes” papieża Franciszka z 16 VII 2021 r. – wydają się zawarte w nim słowa: „W Kościele polskim arcybiskup Karol Wojtyła był jednym z prekursorów promowania reformy liturgicznej. [...] Wybór Karola Wojtyły na urząd Biskupa Rzymu (16 X 1978 r.) był gwarancją kontynuowania recepcji nauczania Soboru Watykańskiego II w Kościele powszechnym. Cały pontyfikat polskiego papieża (1978-2005) był wcielaniem myśli soborowej i przekładaniem jej na konkretne wyzwania. W ósmym roku pontyfikatu Jana Pawła II obchodzono 20. rocznicę uroczystego zamknięcia Vaticanum II. 25 stycznia 1985 r. Ojciec Święty ogłosił decyzję zwołania Nadzwyczajnego Zgromadzenia Generalnego Synodu Biskupów, którego zadaniem było nie tylko przypomnienie Soboru Watykańskiego II w 20 lat po jego zakończeniu, ale także wymiana doświadczeń i informacji

o wprowadzaniu postanowień soborowych na poziomie Kościoła powszechnego i Kościołów partykularnych oraz stworzenie możliwości dalszego pogłębiania i stałego włączania Vaticanum II w życie Kościoła, również w świetle nowych wyzwań. Także nauczaniu soborowemu o liturgii Jan Paweł II poświęcał wiele uwagi” (s. 334-335).

Zatem reforma liturgiczna, której orędownikiem był Karol Wojtyła – Jan Paweł II jest widocznym znakiem nieodwracalnych zmian, jakie w życie Kościoła wniósł Sobór Watykański II.

Wykorzystana w publikacji bibliografia jest imponująca. Kwerendą objęto 13 archiwów, głównie instytucji kościelnych, co ma zasadniczy wpływ na oryginalny i źródłowy charakter pracy. Po raz pierwszy na tak dużą skalę (kilkaset sygnatur) wykorzystano materiały archiwalne zgromadzone w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. Warto w tym miejscu uczynić uwagę, że archiwalia te – szczególnie dotyczące osoby Karola Wojtyły – są rzadko udostępniane. Pozostałe zasoby archiwalne pochodziły z: Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej, Archiwum Ośrodka Dokumentacji i Studium Pontyfikatu Jana Pawła II w Rzymie, Archiwum Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Archiwum Instytutu Liturgicznego, Archiwum Opactwa Benedyktynów w Tyńcu oraz Archiwum Kolegiaty św. Floriana w Krakowie, Archiwum Wyższego Seminarium Duchownego Archidiecezji Krakowskiej, Archiwum Centrali Ruchu Światło-Życie w Krościenku, Archiwum Komisji Liturgicznej Episkopatu, Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, Archiwum Fundacji Szlaki Papieskie, Archiwum Kościoła św. Marka w Krakowie. Niezwykle drobiazgowo wykorzystał ks. Kummer źródła drukowane, a ich zestawienie może – ze względu na rozmiary i poprawność bibliograficzną – śmiało uchodzić za wyczerpujący spis źródeł do podjętej problematyki.

Wśród nielicznych uwag recenzyjnych na plan pierwszy wysuwa się postulat uzupełnienia materiałów źródłowych o znajdujące się w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim. Autor dotarł tylko do kilku dokumentów. Tymczasem przechowywane w zespole Sekretariatu Prymasa Polski (dział Episkopat polski) dwie kolekcje dokumentów – protokoły Komisji/Rady Głównej Episkopatu Polski oraz protokoły Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski – zawierają sporo informacji o reformie i posoborowej odnowie liturgii Kościoła w Polsce. Szczególnie protokoły Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, z uwagi na ich formalny charakter są cennym materiałem źródłowym. Warto byłoby więc sięgnąć do niech, by lepiej źródłowo opisać działania na szczeblu

Konferencji Episkopatu Polski oraz przywołać stanowisko arcybiskupa krakowskiego. Książkę ubogacają archiwalne fotografie, które niewątpliwie podnoszą walory poznawcze pracy i znacznie zwiększają jej atrakcyjność. Autor wyselekcjonował 60 unikatowych fotografii ilustrujących udział i zaangażowanie Karola Wojtyły w życiu liturgicznym archidiecezji krakowskiej. Większość zdjęć pochodzi ze zbiorów Archiwum Kurii Metropolitalnej Krakowskiej, choć nie zabrakło również fotografii ze zbiorów prywatnych. Tylko nieliczne były wcześniej publikowane. Ostatnim elementem publikacji jest indeks osobowy. Obecnie – nawet w przypadku monografii naukowych – jego przygotowanie przestaje być obowiązującą normą, co świadczy o wysokich standardach edytorskich Wydawnictwa Księgarnia Akademicka.

Wysoka ocena merytoryczna książki ks. Pawła Kummera, *Karol Wojtyła wobec reformy liturgicznej w archidiecezji krakowskiej*, nie może ograniczyć się wyłącznie do konstatacji, że po raz pierwszy zaprezentowano niewykorzystany wcześniej i prawie nieznaną dotąd materiał źródłowy. Byłaby to oczywistość nieprecyzyjnie opisująca znaczenie pracy. Fenomen tej publikacji polega m.in. na tym, iż po jej lekturze negacja reform liturgicznych Soboru Watykańskiego II będzie równoznaczna z podważeniem życia, kapłaństwa, posługi biskupiej i arcybiskupiej oraz całego pontyfikatu Jana Pawła II. Czy szeroko pojęte środowiska tradycjonalistyczne wyciągną wnioski pozwalające na weryfikację powtarzanych przez siebie – od kilkudziesięciu lat – krzywdzących i nieprawdziwych ocen? Czy zdecydują się na zmianę paradygmatu głoszącego, że z Vaticanum II zrodził się kryzys i upadek współczesnego Kościoła? Czy będą w stanie odrzucić błędną narrację na ten temat, powielaną w pseudonaukowych pracach? Tego nie wiem. Wiem jednak, że książka otwiera nowe perspektywy badawcze w polskiej historiografii kościelnej i pozwala odsłonić nieznaną dotąd wątki z życia i działalności Karola Wojtyły.

MICHAŁ BIAŁKOWSKI – dr hab. historyk, politolog, regionalista; adiunkt w Katedrze Historii Dyplomacji na Wydziale Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Prezes Klubu Inteligencji Katolickiej w Toruniu; Sekretarz Porozumienia Klubów Inteligencji Katolickiej w Polsce; współpracownik Tygodnika Katolickiego „Niedziela”, edycja toruńska „Głos z Torunia”. Członek redakcji półrocznika naukowego „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”, wydawanego przez Wyższą Szkołę Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu. Inicjator i redaktor naukowy publikacji wielotomowej *Studia soborowe. Historia i nauczanie Vaticanum II*, t. 1, Toruń-Gdańsk 2013; *Studia soborowe. Historia i recepcja Vaticanum II*, t. 2, cz. 1-2, Toruń 2014-2015. Ostatnio opublikował monografie: *Wokół Soboru Watykańskiego II. Studia i szkice*, Toruń 2016; *Opozycja demokratyczna w Toruniu i w województwie toruńskim w latach 1976-1980*, Toruń 2017 (współautor) oraz pracę zbiorową „*Radość i nadzieja, smutek i trwoga...*” *Sobór Watykański II z perspektywy półwiecza*, Toruń 2016 (red.). Główne zainteresowania badawcze: Kościół katolicki w XX w., historia i recepcja Soboru Watykańskiego II, nauczanie społeczne Kościoła katolickiego, rola katolików świeckich w przeobrażeniach polityczno-społecznych w Europie i Polsce w XX-XXI w., opozycja w PRL i państwach bloku wschodniego, relacje między polityką i religią (w szczególności stosunki państwo – Kościół katolicki w Polsce po 1989 r.), dzieje Pomorza i Kujaw.